

KHOREZM "KAYROK LAZGISI" DANCE PHONOSTILISTIC PROPERTIES

HULKAR KHAMROEVA

State choreography of Uzbekistan
Senior Lecturer of the Academy,
Candidate of Philological Sciences
(Tashkent, Uzbekistan)

Annotation.

"Kayrak Lazgisi" belonging to the school "Khorezm lazgi raksi" has a unique history and unique style of performance. As one of the most multifaceted, rich and polished works of all time, it reflects the values, traditions and customs of the past, the way of life and aspirations of the people in various forms. This article examines the linguocultural and phonostylistic features of "Kayrak Lazgis".

Keywords.

National dance, dance, applause, the Great Silk Road, traditions, games, customs, the stage of development.

Миллий маданиятлар тараққиётида ноёб тарихий эврилишларни ўрганиш, уларни жаҳон маданиятига сингдириш ва бойитиш муҳим аҳамият касб этади. “Ўзбек тилининг коммуникатив вазифаси ва халқимизнинг лингвокультурологик савияси тобора ортиб бораётган ҳозирги шароитда тилимизнинг функционал услублари доирасидаги тадқиқотларни янада такомиллаштиришга, ҳар бир услуб учун хос бўлган лингвистик ва экстралингвистик воситаларни умуминсоний мулоқотларнинг замонавий талаблари даражасида қайта таҳлил этишга эҳтиёж сезилмоқда.”¹ Ҳар бир халқнинг анъанавий-маънавий маданиятининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланган миллий рақс санъатини лингвокультурологик тадқиқ қилиш замонавий тилшунослик ва санъатшуносликнинг муҳим масаласидир. Илк ўйинлар қарсақ, қайроқ ва таёқларни уриштиришдан ҳосил бўлган энг оддий усуллар билан ижро қилинган. Кейинчалик, уларга усул берувчи чолғулар пайдо бўлган. Доира, қайроқ ҳам шундай чолғулардан ҳисобланади.

Маънавий маданият хусусиятлари асосан урф-одатлар, анъаналар, миллий кадриятларда, мусика ва рақс санъатида ёрқин намоён бўлади. Таниқли санъаткор Р.Қурбоновнинг фикрича, “Рақс жуда қадимий санъат бўлиб, ҳали одамзотнинг тили шаклланмасдан олдин дунёга келган санъатдир. Ибтидоий даврда одамлар тўда – тўда бўлиб яшашган. Бир тўда иккинчи бир тўда билан мулоқот қилса, турли имо - ишоралар ёрдамида “гаплашиш”ган, чакмоқ чақиб, ёмғир ёғса, ўрмонга ўт кетса, сув тошқинлари ёки қурғоқчилик бўлса, инсонлар қорин тўйдириш мақсадида овга чиқишса ёки қутурган ҳайвон келаётганлигини ўз тўдаларига етказмоқчи бўлишса, ва хоказо ходисаларни бир – бирига ҳаракат орқали тушунтиришган. Кейинчалик қилинган ишнинг натижасида хурсандчилик ифодаси сифатида ибтидоий рақс пайдо бўлган.”²

Маълумки, инсон товушлар ва оҳанглар оламида туғилади ва уларнинг таъсирида улғаяди. Масалан: чакмоқ чакқанда гумбурлаган, ёмғир ёққанда шитирлаган товуш эшитилади ёки шамолда дарахт баргларида тебраниши, шитирлаши, ёмғир

¹ Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2016. – Б.-110.

² Қурбонов Р. Санъатнинг сирли олами. Санъатнома I. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т., 2011. Б. -56.

томчиларининг ерга урилиши, қушларнинг сайраши. Инсон меҳнат жараёнида ҳам ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда ранг – баранг товушлар яратади. Қадимда ёғочни - ёғочга уриб йирткич ҳайвонларни ҳайдашган. Ҳайвонларга тақлидий оҳанглар билан болаларни қўрқитишган. Тошни – тошга, ёғочни – ёғочга, темирни – темирга уриш орқали ҳосил бўладиган шовқинлар инсон руҳиятига ўзига хос таъсир ўтказган. Азал – азалдан инсон онги шуури ва маънавиятининг шаклланишида табиат ҳодисалари, атрофдаги оҳанг ва меҳнат жараёнидаги “тақа - тук” товушлари ўзига хос аҳамият касб этади. Инсон эшитиш қобилияти туфайли атрофдаги турфа товушларни тинглайди. Уларни бир – биридан ажратади. Қадимда Буюк ипак йўлида ота – боболаримиз савдо қарвонлари билан туяда, отда, тоғли - тошли чўлларда қатнаганлар. Айниқса, отда кетаётганда унинг оёғи остидаги тошлар “шакур – шукур, тақа – тақ, чақа - чак” қилиб овоз чиқараётганини пайқаб қолишибди. Беихтиёр от устидан пастга тушиб, оёқ тағидаги тошларни олиб, бир – бирига уриб кўришади. Шунда иккала тошдан қалбга яқин ажабтовур оҳанг чиқибди. Ёқимли оҳангдан завқланган йўловчилар тошларни отлар туёғи остидан чиқётган товушларга мос тақкиллашиб келганлар. Илгари шунчаки оддий бўлиб туюлган бу товушлар бора – бора инсон қалбига кириб, товуш ритмларидан оҳанг излай бошлаган. Бу туғённи чиқариш учун инсон тошни – тошга, ёғочни – ёғочга, темирни – темирга уради. Кўнглига мос оҳанг излайди. Охири тош билан темирни бир – бирига уриши натижасида кўнглига мос оҳанг топади. Бу оҳанг тош билан темир ритмларини чиқариб берувчи товуш эди. Инсон энди шу товушлардаги оҳангни тинглаб, уларнинг йиғиндисидан ҳосил бўлган бирон – бир воқеликни мусиқа орқали изҳор этишни истаб қолади. Шу тарзда махсус тош ва темирдан қуй яратган ижрочилар пайдо бўлади. Кейинчалик тош билан темир мусиқа асбоблари қаторидан ўрин олади. Бу қайроқ деб атала бошланади. Этнограф-санъатшунос Т.Қиличев тўғри таъкидлаганидек, “Раққос ёки раққоса ҳаракатлари доира ва қайроққа қўшилиб, ажиб бир ҳаётий композиция ҳосил қилади.”³

Н.И.Портнованинг “*фоностилистика* – мулоқотнинг турли жабҳалари ва вазиятларида фонетик воситаларнинг амал қилиш қонуниятларини тадқиқ этади”⁴ дея таъриф бериши раққос санъатидаги қарсақ, қайроқ ва таёқларни уриштиришдан ҳосил бўлган ритмик усулларни фоностилистиканинг экстралингвистик воситалари сифатида ўрганиш мумкинлигини кўрсатади.

“Фоностилистика, биринчи навбатда, *психоллингвистика* билан чамбарчас боғлиқ. Чунки, оғзаки нутқ маълум маънода психологик жараён ҳисобланади ва нутқ ижро этилаётган муҳит муаллифга қанчалик руҳий таъсир кўрсатса, унинг бу ҳолати нутқ мазмунининг тингловчиларга етиб боришига ҳам шунчалик таъсир кўрсатади.”⁵ Зеро, инсон ўз танасининг биоритмик фаолиятига мос равишда шундай ритмик оҳанглар орқали ташқи ва ички олам уйғунлигини ҳис қилади ва мана шу уйғунликни раққос ҳаракатлари орқали эмоционал-экспрессив тарзда ифодалайди. Бу ҳолат эса инсоннинг оҳанг ва ҳаракат мувофиқлиги воситасида психоллингвистик мулоқотга киришишини таъминлайди, яъни ўз ҳис-туйғуларини раққос ҳаракатлари орқали томошабинга “узатади”. Натижада мулоқотнинг перцептив функцияси амалга оширилади, томошабин коммуникатор сифатида раққос(а)нинг экстралингвистик тарзда ифодаланган сигналларини “қабул қилади”. Шунинг учун ҳам раққос санъати инсон қалбини жунбушга келтиради, ҳис-туйғуларига эмоционал таъсир кўрсатади.

ҚАЙРОҚ – 1.*кесувчи асбобларнинг тигини ўткир қилиш учун ишлатиладиган, одатда, узунчоқ ва япалоқроқ силлиқ ёки махсус ишланган тош. 2.Жисми садоланувчи урма чолғу; раққосалар қўлда шиқирлатиб уйнайдиган бир жуфт чўзинчоқ (қайроққа*

³ Қиличев Т Лазги рақси турлари. Танланган асарлар. “Хоразм” нашриёти, Урганч.,2020. Б. -75.

⁴ Портнова Н.И. Фоностилистика французского языка. - М.: «Высшая школа», 1986, -С.6-7

⁵ Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2016. – Б. 16.

ўхшаш) тош). ⁶ **Қайроқ** – Ўрта Осиё халқлари ўртасида тарқалган урма музика асбоби. Япалоқ текис қилиб силлиқланган тўртта Қайроқ тошдан иборат; улар ҳар бир қўлга бир жуфтдан ушланиб, силкитиб ё титратиб чалинади. Одатда қайроқни рақсга тушувчининг ўзи чалади. **Қайроқ ўйин** – қайроқларни титратиб ритм (усул) чиқариш. Рақос уларни бир – бирига урилишидан чиққан ритмик товушни ўз рақсига жўр қилади. Қайроқ ўйинни рақсга тушувчи бажаради ва шу ритмда ўйнайди. ⁷ Ўзбекистон халқ артисти Гавҳархоним Матёкубова бу фикрга қўшилмайди ва шундай изоҳ беради: “Қадимги ҳақиқий қайроқ усул Хоразмдан бошқа вилоятларда мукамал вариантда учрамайди.” ⁸

XX – аср бошларида яшаб, ижод этган санъаткорлар Машариф Тўқай, Буважон қайроқ, Раим ота Оллоберганов, Солай оталар Хоразм қайроқ рақсининг моҳир усталари ҳисобланган. XX – асрга келиб, қайроқ оммавийлашиб, тош узунлиги 10 сантиметр, темирнинг узунлиги 16 сантиметр атрофларида бўлган. Қайроқ туфайли Хоразм музика санъати янада мукамаллашди. Уфориларда, халфалар кўшиқларида энди ўтирган жойида қайроққа ўйнайдиган махсус ижрочилар пайдо бўлди. Ўтмишда қайроқ рақсини фақат эркаклар ижро этган бўлса, вақт ўтиши билан аёллар орасида ҳам қайроқ рақси ижрочилари пайдо бўла бошлади. Олия Отамуродова, Саодат қайроқ, Мехрибон қайроқ, Норжон қайроқ, Салима қайроқ, Ўғил қайроқ каби рақосалар бу йўналишнинг устозлари ҳисобланадилар.

Рақоса “Қайроқ лазги”ни ижро этиш учун тош билан темирни ўзининг қўл ўлчамига мослаши ва уни машқлар орқали ўз қўлига ўргатиши зарур. Ритмга мос товушлар, резлар, майда резлар музика оҳангига мосланади.

БИРИНЧИ БЎЛИМ:

Доира рез бошлайди. (РЕЗ - {ф.- майда;кичкина} 1. Музика асбобларидан бир ритмда чиқадиган узук – узук қисқа садолар. 2. Шу турдаги куй номи. ⁹ Рез – торли тирнама чолғу асбобларида ҳосил қилинадиган қисқа товуш. Рез – чолғу асбобларидан доира, ноғора, танбур, дутор ва бошқа асбобларда қўлланилади) ¹⁰.

Қайроқ “чирррр – чирр” этган куш садоси резини бошлаб чиқади. Бирдан тўхтаб қолади. Бу “Лазги”нинг тарихий рақс услубининг бошланишидир. Доира “Лак-лак-лак” деб товуш беради. Қайроқ “так-так-так” деб товуш чиқаради. Доира “лак-лак-лак – у - там” деган садоси янграйди. Қайроқ “так-так-так – у там” деб унга жўр бўлади. Доиранинг ҳар бир оҳанг зарбига қайроқ ўша оҳангда жавоб қайтаради. Бу садолар рақс ҳаракати билан бажарилади. Доира билан қайроқнинг савол - жавоби шу тарзда давом этади ва янги –янги усуллар билан бойиб бораверади. Биринчи бўлим якунланади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ:

Доира садосининг оҳанглари мураккаблашади. Ритм шиддат билан тезлашади. Қайроқ оҳангги ҳам ундан қолишмай жадаллашади. Мусобақа шу тарзда давом этади. Ҳам куйда, ҳам рақсда мураккаб ва ўйноқи услуб яратилади.

“Қайроқ Лазгиси”да асосан қуйидаги ҳаракатлар кузатилади:

Гавда тўғри ҳолатда иккала қўл қайроқни ушлаганча пастга тушиб туради. Иккала қайроқ ушлаган қўлни тирсақларни бироз букканча юқорига бошнинг утсига кўтарилади.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 5- ж. Тошкент. 2005. Б. - 217

⁷ Акбаров И. Музика луғати “Ўқитувчи” Тошкент, 1997, Б.-371.

⁸ Матёкубова Г. Лазги Т.2017.49-б.

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 3-ж. Тошкент, 2005. Б.- 370.

¹⁰ Акбаров И. Музика луғати “Ўқитувчи” Тошкент, 1997, Б.-237.

Қайроқ ушлаган чап қўл сал ёнбошга яъни чап томонга очилади. Ўнг қўл қайроқни ушлаганча юқорида қолади. Қайроқ ушлаган чап қўл юқори ёнбошдан пастга ўнг томон кўкрак остига туширилади. Қайроқ ушлаган ўнг қўл юқорида қолади. Ўнг қўл секин биринчи ҳолатга тушади. Бош ва чап қўлга қараб туради. Қайроқ ушлаган иккала қўл елка кенглигида секин олдинга ҳаракатланади. Ва тўғрига қараб тутиб туради. Мусиқа оҳангида ҳаракатлар тез – тез алмашади. Қайроқ оҳанги рақс ҳаракатлари билан уйғунлашади.

М.Ҳамидуллаева қайроқни испан халқининг зарбли мусиқа асбоби *кастанъета* билан қиёслайди: “Испан рақсларида кастанъетанинг бармоқларга боғланиши бироз енгиллик туғдиради. Уларда товушни кастанъета билан бирга унга боғланган шакилдоқлар беради. “Қайроқ Лазгиси”нинг мураккаблиги шундаки, қайроқлар эркин ҳолатда ва тинимсиз ҳаракатда бўлади. Рез орқали товушни ҳам, ритмни ҳам қайроқлар ҳосил қилади.”¹¹

“Қайроқ Лазгиси”да Хоразм рақс мактабининг асосий ижодий тамойили намоён бўлади. У кўп қиррали, асрлар давомида бойиб, сайқалланиб келган мукаммал асарлардан бири. Унда ўтмиш қадриятлари, анъана ва удумлар, халқнинг ҳаёти ва турмуш тарзи, орзу – армонларининг турфа кўринишлари бўй кўрсатади. Албатта, санъатнинг барча турлари инсониятнинг дунёга келиши, ўтмиши, ҳаёт тарзи, тирикчилик манбаи билан боғлиқ ҳаракатлар ва имо-ишоралар жараёнида пайдо бўлган. Мутахассисларнинг фикрича, ибтидоий жамоа даврида шаклланган илк рақсларда турли руҳий ҳолатлар, кечинмалар, муносабатлар ҳаракатларда асосан товушлар уйғунлигида ифодаланган. Инсоният томонидан яратилган энг оммабоп санъат тури ҳисобланган рақс ҳар бир халқ тарихида ўзига хос из қолдирган. Бу фикрлар “Қайроқ Лазгиси” га ҳам тааллуқли. У жаҳон рақс санъатининг энг ноёб турларидан бири бўлиб, унда шиддатли, серзавқ ҳаракатлар тили қайроқ билан ҳамоҳангликда мукаммаллик касб этади.

Ўзбекистон халқ артисти, атоқли санъатшунос-хореограф Гавҳархоним Матёкубова тўғри таъкидлаганидек, “Хоразм қайроғи қадим-қадимлардан санъатимиз ардоғида. Уни маҳорат билан ижро этиб, ривожлантириб келган устоз санъаткорлар ҳеч қачон унутилмайди. Қайроқ туфайли Хоразм мусиқа санъати янада бойиди. Қайроқ олдинлари мусиқа асбоби сифатида уфориларда, халфалар қўшиқларида санъатга кириб келган. Энди ўтирган жойида қайроққа ўйнайдиган махсус ижрочилар пайдо бўлди. У Хоразм рақс санъатига янада файз бағишлаб, таъсирчанлигини янада орттирди.”¹²

Бу рақс ўзига хос сюжетли асар бўлиб, ҳар бир усули махсус оҳанг ва ритм билан ижро этилади. Ундаги ўзига хослик новербал ҳаракатлар ўлчови, ўтмиш нафаси сезилиб туради. Албатта, “Қайроқ Лазгиси” да ҳам рақс санъатининг илк ибтидоий кўринишлари – меҳнат ва ов жараёнлари, турли жониворлар ва табиат ҳодисаларига тақлид унсурлари кўзга ташланади. Рақс ҳамма замонларга ҳам яхши кайфиятнинг, ҳаётсеварликнинг белгиси сифатида инсонга бадиий-эстетик завқ бағишлайди. Қайроқ воситасида яратилаётган образ миллий колоритни акс эттиради. Ўтмиш манзараларини жонлантиради, ҳаракатлар ва имо-ишоралар орқали ифодаланаётган ҳолатни, миллий моҳиятни, кайфиятни ва ҳиссий туйғуларни жозибадор кўринишда томошабинга тақдим қилади. Зеро, ҳар бир ҳаракат муайян мазмун ва эстетик юкни ифодаловчидир. Миллий либослар, безаклар, тақинчоқлар ва рангларга қадар бир-бирига мутаносиб бўлиши шарт.

¹¹ Ҳамидуллаева М. Испан ва Хоразм рақсларининг уйғунлиги. “Турон замин зиё” Тошкент, 2020, Б.-371.

¹² Матёкубова Г. Лазги Тошкент 2020. Б. -38

“Қайроқ Лазгиси” номоддий маданий меросимизинг ажралмас қисми сифатида аниқ ритмга асосланган бўлиб, рақс ҳаракатлари усул ўзгариши асосида тизимга солинади. Қайроқнинг овоздаги ифодаси куйидагича:

Раққос ёки раққоса гўёки қайроқ билан диологик айтишувга киришади. Рақснинг ижро тарзи, оҳанги ва руҳида муайян даражада турли ўзгаришларга учради. Қайсидир усуллари асарлар давомида бойиб, сайқалланиб борди, баъзи бир кўринишлари инкирозга учради.

Қадимда ўйналган “Қайроқ лазгиси” халқ орасида савол-жавоб лазгиси сифатида ном қозонган. Раққоса ва қайроқнинг уйғунликдаги ҳайратомуз мулоқоти, жўшқинлик билан вобаста нафис жилоларга бой ҳаракатлари ҳар қандай томошабин қалбини забт этади. Ижро жараёнида раққосанинг маҳорати, дунёқараши, эстетик тасаввурлари, ҳаракатларнинг ўз жойида ишлатилиши, куй ва рақс мутаносиблигига эришиши катта рақснинг асосий муваффақиятини таъминлайди.

“Доира “лака-ла-у-пом” деб сўзлайди. Қайроқ “така-так-у-том” деб жавоб беради. Сўнг доира “лак-ла-у-пом-лакалайу-пом” деб гўё савол беради. Қайроқ бўлса “така-ла-у-там, такала-у-пом” деб жавоб қайтаради.”¹³ Нафақат мамлакатимизда, балки хориждаги лазгисеварлар ва ўзбек миллий рақси тадқиқотчиларини айнан савол-жавобнинг турли ҳолатдаги ижро усуллари кўпроқ қизиқтиради. Энг муҳими, “Қайроқ Лазгиси” да қўл-оёқ ҳаракатлари, имо-ишораларни қайроқ оҳанги билан уйғунлаштиришдир. Раққоса ва қайроқнинг жозибадор айтишуви, кўтаринки руҳдаги баҳси томошабин қалбига ҳаётий қувват, муҳаббат ва жўшқинлик бахш этади ҳамда “Лазги” туркумининг истиқболи порлоқ эканлигини билдиради. Қайроқ Хоразм рақс мактабини янада бойитди ва унга жўшқин руҳ ҳамда миллий оҳанг қўшди. Таниқли санъатшунос – этнограф Г.Матёкубованинг фикрича, “XX аср охири XXI аср бошларига келиб “Қайроқ рақси” оммавий ўйналадиган бўлди. “Норим-норим”, “Оразибор”, “Уфори наво”, “Сехригё”, лазги куйлари қайроқда махсус ўйналадиган рақс бўлиб қолди”.

¹³ Ўша манба, Б. -38

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лазги” халқаро рақс фестивалини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги Қарорида тўғри таъкидланганидек, “Мамлакатимизнинг бой рақс санъати тарихида алоҳида ўрин эгаллаган “Хоразм лазги рақси” ўзига хос ижро услуби ва жозибаси билан нафақат Ўзбекистонда, балки чет давлатларда ҳам машҳурдир. ЮНЕСКО томонидан “Хоразм лазги рақси” инсониятнинг номоддий маданий мероси рўйхатига киритилганлиги ҳам унинг бетакрор санъат эканлигидан далолат беради.”¹⁴

Халқ ҳаёти, турмуш тарзи, ўтмиши, анъанаю удумларининг турли қирраларини намоён этадиган ўзбек миллий рақс санъати тарихан катта, ўзига хос мураккаб даврни босиб ўтди. Хоразм рақс мактабининг қадимий анъаналарини тиклаш, бойитиш, халқнинг энг ноёб қадриятларини асраб қолишда “Қайроқ Лазгиси” муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лазги” халқаро рақс фестивалини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2020й. 28 сентябрь.
2. Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2016.
3. Курбонов Р. Санъатнинг сирли олами. Санъатнома 1. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.Т.,2011.
4. Акбаров И. Муסיқа луғати “Ўқитувчи” Тошкент, 1997.
5. Матёкубова Г. Лазги “Тошкент” Т.2020.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 3-ж. Тошкент, 2005.
7. Ҳамидуллаева М. Испан ва Хоразм рақсларининг уйғунлиги.“Турон замин зиё” Тошкент, 2020.

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лазги” халқаро рақс фестивалини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2020 йил 28 сентябрь.